

Kelimelerin Etimolojisinde Âyetlerle İstışhâd ve Kıraat Referansları: Muhtârû's-Sihâh Örneği

Quotations from Qur'anic Verses and Qirâ'ât References in the Etymology of Words: The Example of Muhtârû's-Sihâh

Mehmet BAĞIŞ¹

¹ Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Şırnak, Türkiye.

Assoc. Prof. Dr., Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Sırnak, Türkiye.

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Bağış, Mehmet. "Kelimelerin Etimolojisinde Âyetlerle İstışhâd ve Kıraat Referansları: Muhtârû's-Sihâh Örneği". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 36 (Haziran 2025), 280-296.

ÖZET

Geliş Tarihi
15.01.2025

Kabul Tarihi
23.04.2025

Yayın Tarihi
15.06.2025

Dinî ilimler alanında yazılmış metinlerde, özellikle de Arap dili sözlüklerinde bir kelimenin tanımı yapılırken, aklî ya da naklî bir delil getirilmesi suretiyle tanımın sağlam, isabetli ve güvenilir olduğu ortaya konur. Böylece ilgili tanım, genel geçer bir hüviyet kazanır ve daha iyi anlaşılmış olur. Bu bağlamda âyetlerle istışhâd veya kıraat farklılıklarına temasta bulunma, dinî metinlerde geçen herhangi bir kelime, kavram veya konunun izahı cihetinde başvurulmuş öncelikli referanslardandır. Esasında kıraat farklılıkları da âyetlerle istışhâd kapsamına girmektedir. Zira sahih olan farklı kıraatler ya da kıraat vecihleri Hz. Peygamber'e kadar ulaşan bir isnada sahip oldukları için Kur'an kabul edilmektedir. Arap dili özelinde bakıldığında, geçmişten günümüze bu dilde yazılmış birçok sözlükte Kur'an âyetlerinden istışhâd etme yöntemine ve bu kapsamda değerlendirilen kıraat referanslarına başvurulduğu görülmektedir. Çünkü bu sözlükler, Arap dilini konuşanların kahir ekseriyetinin kutsal kitabı olan Kur'an'ı, temel kaynak olarak kabul etmektedir. Böylece sözlük terminolojisinde kullanılan bazı kelime ve kavramların anlamlandırılmasında Kur'an'ın etkisi kaçınılmaz olmuştur. Ebû Bekir er-Râzî'nin (öl. 666/1268) Arap dili alanında kaleme aldığı ve Cevherî'nin (öl. 400/1009) es-Sihâh/Tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-'arabiyye isimli eserinden ihtisâr ettiği Muhtârû's-Sihâh adlı sözlükte, kelimeler üzerinde yapılan önemli dilsel tahlillerin yanında çok sayıda âyet istışhâdına da yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Muhtârû's-Sihâh'ta yer yer kıraat referanslarına da başvurulmuş, böylece kıraat farklılığının manaya etkisi ortaya konulmuştur. Arapça alfabetik düzene göre yazılan ve kelimelerin izahında sarf, nahiv, belâgat, şiir gibi Arap dilinin farklı disiplinlerinin verilerinden istifade edilen sözlükte, neredeyse her sayfada bir âyet istışhâdını görmek mümkündür. Muhtârû's-Sihâh'ın incelendiği bu çalışmada öncelikle bu eserin ve müellifinin hayatı ve ilmi kişiliği hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Ardından konunun muhtevasına uygun olarak dinî metinlerde üzerinde durulan meseleyi ya da iddia edilen görüşü delillendirme yöntemlerinden olan istışhâd yöntemi ve kıraat referanslarına ana hatlarıyla değinilmiştir. Bu kapsamda Muhtârû's-Sihâh'ta yer alan âyet istışhâdları detaylıca incelenmiş, ayrıca kıraat farklılıklarının manaya etkisinin görülebilmesi açısından kıraat referanslarına müstakil bir başlıkta yer verilmiştir. Âyetlerle İstışhâd Yöntemi ve Kıraat Referansları konu başlığı altında kelime yapısına göre isimler, fiiller ve harfler, alt başlıklara ayrılarak incelenmiş ve bu bağlamda yapılan istışhâd örnekleri gösterilmiştir. Aynı şekilde kıraat referansları da ele alınarak Muhtârû's-Sihâh isimli sözlüğün kıraatlerden nasıl istışhâd ettiği örnekler üzerinden analiz edilmiştir. Her ne kadar muhtasar olan bu sözlükte kıraat alanına yönelik sistemli ve detaylı bilgilere yer verilme de eserin kıraatlerden tamamıyla hâli olmadığı görülmüştür. Zira üzerinde durulan kelime veya kavramla ilgili bazen kıraat vecihlerine değinilmiş ve bu vecihlerin kâriflerinin isimleri zikredilmiştir. Ayrıca kıraat vecihleri kapsamında genellikle kelime köklerine yer verilmiş, farklı vecihlere göre ilgili kelimelerin sîgaları, hangi bâbtan geldikleri veya müfred ya da cemî oldukları belirtilmiştir. Bazen de kelimelerin gramer açısından hangi konumda olduğu ve kıraat vecihlerine göre kazandığı anlamlar üzerinde durulmuştur. Âyet istışhâdları ve kıraat farklılıklarına değinen sözlüklerde manaya etki eden kapsamlı dilsel tahliller bulunması, ilgili âyetlerin yorumuna da yansımaktadır. Dolayısıyla Muhtârû's-Sihâh gibi sözlüklerin tefsir ilmine katkı sağladığı ve aynı zamanda tefsir ilminin kaynakları arasında değerlendirilebileceği görülmektedir. Muhtârû's-Sihâh başta Kur'an ve hadis olmak üzere diğer dinî kaynaklardaki kelimeleri, Cevherî'nin es-Sihâh isimli eserinden ayıklayarak belli bir düzen içinde kayıt altına aldığı için ilim meclislerinde sıklıkla başvurulmuş bir sözlük olmuştur. Ancak temel dinî ilimler alanındaki akademik literatür incelendiğinde, eserin sahip olduğu şöhrete kıyasla hakkında az sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla hem bu sözlüğü ana hatlarıyla tanıtan hem de bu sözlükte çokça göze çarpan âyet istışhâdları ve kıraat farklılıklarını ön plana çıkarmayı amaçlayan çalışmamızın alanla ilgili önemli bir boşluğu doldurması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler:
Tefsir, Âyet İstışhâdı,
Kıraat, Muhtârû's-Sihâh.

ABSTRACT

Date of Submission
15.01.2025

Date of Acceptance
23.04.2025

Date of Publication
15.06.2025

In the texts written in the field of religious sciences, especially in Arabic language dictionaries, when a word is defined, it is demonstrated that the definition is sound, accurate and reliable by bringing an intellectual or Naqlî evidence. In this way, the word acquires a generalized identity and is better understood. In this context, istishâd with verses or referring to the differences of qirâât are among the primary references used to explain any word, concept or subject in religious texts. In essence, variations in recitation also fall within the scope of citing Qur'anic verses since authentic recitations and qirâ'at modes are considered part of the Qur'an due to their transmission through an uninterrupted chain of narration reaching the Prophet Muhammad. From the perspective of the Arabic language, it is observed that many dictionaries written over time have utilized Qur'anic verses as a method of citation, including references to different qirâ'at. This is because these dictionaries regard the Qur'an, the sacred book of the vast majority of Arabic speakers, as a primary source. Thus, the influence of the Qur'an on the meaning of some words and concepts used in dictionary terminology has been inevitable. Abû Bakr al-Râzî (d. 666/1268) authored the lexicon Mukhtâr al-Şihâh in the field of Arabic linguistics by abridging al-Jawharî's (d. 400/1009) work al-Şihâh/Tâj al-Lughâ wa-Şihâh al-'Arabiyya. In addition to significant linguistic analyses conducted on words, Mukhtâr al-Şihâh contains numerous instances of Qur'anic citation (istishhâd). Furthermore, references to qirâ'at are also occasionally employed in the lexicon to explain words, demonstrating the impact of recitational differences on meaning. The dictionary, arranged in alphabetical order according to the Arabic script, benefits from various disciplines of the Arabic language, such as morphology (şarf), syntax (naḥw), rhetoric (balāgha), and poetry, in explaining words. Almost every page features at least one Qur'anic citation. In the present study, which examines Mukhtâr al-Şihâh, an overview of the work, its author, and his scholarly contributions is provided first. Subsequently, the methodology of citation (istishhâd) and reference to qirâ'at—methods used to substantiate claims or issues discussed in religious texts—are outlined in accordance with the subject matter. Within this framework, the Qur'anic citations in Mukhtâr al-Şihâh are analyzed in detail, while a separate section is dedicated to examining the role of qirâ'at in influencing meaning. Under the section on Qur'anic citation method and references to qirâ'at, examples are categorized based on the morphological structure of words, including nouns, verbs, and particles. Similarly, qirâ'at references are analyzed to illustrate how Mukhtâr al-Şihâh utilizes recitational variants as a means of citation. Although this abridged dictionary does not provide a systematic and comprehensive treatment of qirâ'at, it is evident that the work is not entirely devoid of references to them. At times, different recitational variants (qirâ'at wujûh) are mentioned concerning specific terms, along with the names of the reciters. Furthermore, in the context of recitational variants, the lexicon often includes the root forms of words, their morphological patterns, and whether they are singular or plural. Occasionally, the grammatical status of words and the meanings they acquire based on different recitational readings are also discussed. The presence of extensive linguistic analyses in dictionaries addressing Qur'anic citations and recitational differences also influences the interpretation of the relevant verses. Consequently, it has been observed that lexicons such as Mukhtâr al-Şihâh contribute to the field of tafsîr (Qur'anic exegesis) and may even be considered among the sources of this discipline. Since Mukhtâr al-Şihâh systematically compiles words from the Qur'an, hadith, and other religious sources by selecting entries from al-Jawharî's al-Şihâh, it has frequently been referenced in scholarly circles. However, upon examining the academic literature in the field of fundamental Islamic sciences, it becomes apparent that despite its reputation, relatively few studies have been conducted on this work. Therefore, this study, which aims to introduce the dictionary in broad terms and highlight the Qur'anic citations and recitational variations prominently featured in it, is expected to fill a significant gap in the field.

Keywords:

Tafsîr, Qur'anic Verse
Citation, Qirâ'at,
Mukhtâr al-Şihâh.

GİRİŞ

Tefsîr, fıkıh ve kelâm gibi dinî ilimler alanında yazılmış metinlerde, özellikle Arap dili lügatlerinde, bir kelimenin tanımı yapılırken, aklî ya da naklî bir delil getirmek suretiyle mevsûkiyeti arttırma yoluna gidilebilmektedir. Bu sayede ilgili kelimenin daha sağlıklı bir şekilde anlaşılması sağlanmaktadır. Bu bağlamda âyetlerle istishâd ve kıraat farklılıklarına müracaat, dinî metinlerde geçen herhangi bir kelime, kavram veya konunun izahı cihetinde başvurulmuş öncelikli referanslar arasında yer almaktadır. Esasen kıraat farklılıkları da âyetlerle istishâd kapsamına girmektedir. Zira sahih olan farklı kıraatler ya da kıraat vecihleri Hz. Peygamber'e kadar ulaşan

bir isnada sahip oldukları için Kur'ân kabul edilmektedir.¹ Ancak Kur'ân ve kıraatleri iki farklı hakikat olarak değerlendiren âlimler de bulunmaktadır.²

Çalışma konusu olarak belirlenen *Muhtârû's-Sihâh*'ta birçok kelimeyle ilgili çok sayıda âyet istişhâdı ve kıraat referansları örneği vardır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde âyet istişhâdları detaylıca ele alınmış, ayrıca kıraat farklılıklarının manaya etkisinin görülebilmesi açısından kıraat referanslarına müstakil bir başlıkta yer verilmiştir. Konuya başlamadan önce *Muhtârû's-Sihâh* isimli eser ve müellifi hakkında genel bir çerçeve sunulmasının yanı sıra konunun muhtevasına uygun olarak dinî metinlerde üzerinde durulan meseleyi ya da iddia edilen görüşü delillendirme yöntemlerinden olan istişhâd yöntemi ve kıraat referanslarına ana hatlarıyla değinmekte fayda vardır.

1. Muhammed b. Ebi Bekir er-Râzî ve Muhtârû's-Sihâh Adlı Eseri

Bugünkü İran devletinin sınırları içerisindeki Rey şehrinde dünyaya gelen Muhammed b. Ebi Bekir er-Râzî, Buhara ve Semerkant gibi şehirlerde ilim tahsil ettikten sonra çeşitli zaman aralıklarında Mısır ve Şam'da ikamet etmiş daha sonra Anadolu'ya gelerek uzun yıllar Artuklu hânedarlığında kalmış ve burada birçok eser telif etmiştir.³ Râzî; belâgat, şiir, edebiyat vb. dil ilimlerinin yanında tefsir, tasavvuf, hadis, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerde de adından söz ettiren bir âlimdir. Hanefî mezhebinin fakihlerinden kabul edilen Râzî, itikadî meselelerde Mâtürîdî mezhebine bağlıdır. Râzî, tasavvufî yönüyle de temayüz etmiş, özellikle Arap dili ve tefsir alanında şöhret bulmuştur.⁴

Râzî'nin Arap dili alanında kaleme aldığı ve bu çalışmanın kaynak eseri olan *Muhtârû's-Sihâh* adlı sözlük, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin *es-Sihâh/Tâcü'l-lüğ'a ve sihâhu'l-'arabiyye* isimli eserinden ihtisâr edilerek hazırlanmıştır. Bunun yanında eserde, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (öl. 370/980) *Tehzîbü'l-lüğ'a'sı* ile az da olsa başka Arap dili kaynaklarından istifade edilmiştir. Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*'ta (قُلْتُ/dedim-dedim ki) yazılı olan her yerde Cevherî'nin eserine ilaveler yaptığını belirtmiştir.⁵ O, kelimelerin anlamlarının yanı sıra farklı vezinler; müfred, cemi, müzekker, müennes kullanımlar vb. konularda Halîl b. Ahmed⁶ (öl. 175/791), Sîbeveyhî⁷, (öl. 180/796) Kisâî⁸ (öl. 189/805), Ferrâ⁹ (öl. 207/822), Ahfeş¹⁰ (öl. 215/830 [?]) ve Asmaî¹¹ (öl. 216/831) gibi dil âlimlerinden birçok nakiller yapmıştır.

¹ Geniş bilgi için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî kirââtî'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba' (b.y.: Dâru'l-Kitâb, ts.), 1/51; Ramazan Pakdîl, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 359; Ahmet Gül, *Kıraat Ekseninde Anlam Yorum Yansımaları-Kısa Sûreler Özelinde* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), 19.

² bk. Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru İhyâi Kütübî'l-'Arabiyye, 1957/1376), 1/318; Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 1/53; Abdulhamit Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 83; Muhammed İsa Yüksek, *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 601-602.

³ Hüseyin Elmalı, "Râzî Muhammed b. Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/487; Sedat Yıldırım, "Hz. Ebû Hureyre'nin Muhtârû's-sihâh'ta Referans Alınan Rivayetleri", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HDT)*, 21/1 (Haziran 2023), 69.

⁴ bk. Elmalı, "Râzî Muhammed b. Ebû Bekir", 34/487.

⁵ Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1420/1999), 7.

⁶ Râzî, "hml", 81; "rmn", 129; "zm'a", 137.

⁷ Râzî, "dme", 11; "elh", 20; "byt", 42.

⁸ Râzî, "evl", 25; "bvk", 42; "hmm", 82.

⁹ Râzî, "tb'a", 44; "crm", 56; "rf'a", 126.

¹⁰ Râzî, "ebl", 11; "emm", 22; "tvb", 47; "rmn", 129.

¹¹ Râzî, "brd", 32; "czz", 57; "cns", 62.

Muhtâru's-Sihâh'ın mukaddimesinde şu bilgilere yer verilmektedir: *Muhtâru's-Sihâh*'ta Kur'ân-ı Kerîm ve nebevî hadisin kavramları başta olmak üzere dinî ilimler alanında her âlimin bilmesi gereken en önemli kavramlar seçilerek birtakım ilavelerle açıklanmıştır. Müellif burada, Cevherî'nin sülâsî babların fiil ve mastarlarıyla ilgili eksik bıraktığı kısımları tamamladığını, bilhassa ilgili kelimeleri ya metin içinde harekeleyerek ya da vezinlerini belirterek tespit ettiğini ifade etmiştir. Cevherî'nin *es-Sihâh*'ında geçen bazı kelime ve kavramlar için yaptığı bütün ilaveleri dilin sağlam kaidelerine dayanarak yaptığını belirten Râzî, eserin kolayca ezberlenebilmesi için de *es-Sihâh*'ta geçen ve telaffuzu zor ya da garib olan kelimelere eserinde yer vermediğini belirtmiştir.¹² Aynı şekilde bazı kelimeleri eserine aldığı halde onların *es-Sihâh*'taki manalarının bir kısmına yer vermemiş, tedavülde olmayan bazı garip manaları hazfetmiştir.¹³

Öncelikli olarak Kur'ân ve hadis olmak üzere diğer dinî ilimlerdeki kelime ve kavramların Cevherî'nin *es-Sihâh*'ından birtakım ilavelerle belli bir düzen içinde kayıt altına alındığı bu eser hem ülkemizde hem de Arap dünyasında ilim ehli tarafından sıklıkla başvuru bir sözlüktür.¹⁴ Ancak literatüre bakıldığında, şöhretine oranla eserle ilgili az sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde Sedat Yıldırım, "Hz. Ebû Hureyre'nin Muhtâru's-Sihâh'ta Referans Alınan Rivayetleri" isimli bir çalışma yapmıştır. Bunun dışında Arap dünyasında Ğamîdî İbrâhim b. Abdullah'ın *Dabtü'l-lüğavî fi Muhtâr es-Sihâh*, Cemâl el-Hatîb'in *Şerhu şevâhidi Muhtâr es-Sihâh*, Câdü'lkerîm Abdullah Ahmed'in *el-Îzâh fi Nahvi Muhtâr es-Sihâh*, Ali el-Kâsımî'nin *İhtisâru'l-Me'âcim Ehdâfuhû ve Tarâikuhû Dirâsetün fi Muhtâr es-Sihâh* isimli çalışmaları mevcuttur. Bunlardan Cemâl el-Hatîb'in *Şerhu şevâhidi Muhtâr es-Sihâh* adlı eseri, başlığı itibariyle her ne kadar sözlükteki bütün şahitlerin şerh edildiği zannını uyandırır da aslında sadece şiirle ilgili şahitleri incelemektedir.¹⁵ Netice itibariyle bu sözlükte metot olarak sıklıkla başvuru âyetlerle istişhâd ve kıraat farklılıklarını inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmamızın, alanla ilgili önemli bir boşluğu doldurduğu düşünülmektedir.

2. Âyetlerle İstişhâd Yöntemi ve Kıraat Referansları

Sözlükte, شهد fiil kökünden türeyen istişhâd kelimesi şahit tutmak, şahit getirmek ve birinin şahitliğini istemek anlamlarına gelir. Zira âyette bu manada "وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رَجَالِكُمْ" Adamlarınızdan iki şahit tutun."¹⁶ buyrulmaktadır.¹⁷ Terim olarak istişhâd, bir davaya delil getirmek ya da şer'î bir hükme mesnet teşkil etmek için âyet veya hadisi şahit olarak göstermek manasındadır.¹⁸ İstişhâd diğer bir tanımda ise sarf, nahiv, lügat ve belagat gibi dil bilimlerinde, bir kaide veya ifadeyi lafız, mana ve kullanım açısından doğruluğunu delillendirmek maksadıyla mevsûk olan nazım veya nesirden bir örnek ile ispat etmektir.¹⁹

¹² Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 7

¹³ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh/Tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-'arabyye*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir vd. (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009), 434-435; Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 120.

¹⁴ bk. Cemâl el-Hatîb, *Şerhu şevâhidi Muhtâr es-Sihâh* (Suriye/Hıms: Dâru'l-İrşâd, 2009), 7; Lüğatünâ Üslûb Hayât, "Mu'cemu Muhtâr es-Sihâh", Youtube, (Erişim 01 Şubat 2025), 00:01:00-00:01:20; 00:11:40-00:12:40; Aslan Çıtır, "Mâverâünnehir'den Anadolu'ya Hikmet Yolculuğu Bağlamında Müfessir Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin Hayatı ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11/4 (Ağustos 2024), 2255.

¹⁵ Cemâl el-Hatîb, *Şerhu şevâhidi Muhtâr es-Sihâh*, 7.

¹⁶ el-Bakara 2/282.

¹⁷ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, haş. el-Yâzîcî vd. (Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1993), "şhd", 3/240; Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk Murtazâ, *Tâcü'l-'arûs* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), "şhd", 8/253; Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, Ebû'l-Kâsım Râğîb el İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Dimeşk; Beyrut: Dâru'l-Kalem; Dâru's-Şâmiyye, 1412/1991), 466.

¹⁸ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 270.

¹⁹ İsmail Durmuş, "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396; Emin Cengiz, "İbn Ebî Zemenîn'in (ö: 399/1008) Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz Adlı Eserinde Şiirle İstişhâd Yöntemi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16 (Haziran 2017), 105; Şehmus Ülker, "Şerhu İbn 'Akilde İstişhâd Yöntemi",

Tanımlardan da anlaşıldığı üzere *istişhâd* herhangi bir kaide veya iddianın ispatı, bir kelime, kavram ya da konunun izahı için sağlam ve güçlü bir delil getirmek, demektir. Bu bağlamda hem tefsir, fıkıh, kelâm vb. dinî ilimlerde hem de sarf, nahiv, belagat gibi dil ilimlerinde bazı terim ve kaidelerin izahında başvurulmuş öncelikli yöntemlerdendir.

Dinî literatürde ilk *istişhâd* olgusu sahâbe asrına dayanır. Zira İbn Abbâs (öl. 68/687-88) ve Hz. Ömer (öl. 23/644) gibi sahâbîler Kur'ân'daki bazı garib kelimelere açıklama getirme sadedinde yerine göre âyetlerle, Arap şiiriyle ve bedevi sözleriyle *istişhâd* etmişlerdir.²⁰ Kur'ân, kıraatler, hadisler ve Araplardan nakledilen mensur ve manzum dil malzemesi *istişhâd*ın ana kaynaklarını oluşturmaktadır.²¹ Çalışmamızın temel kaynağı *Muhtârû's-Sihâh* adlı lügatte de çok sayıda âyet *istişhâd*larına yer verilmiştir. Zira *istişhâd* olgusuyla, üzerinde durulan kelimelerin daha iyi anlaşılması sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra âyetlerle *istişhâd* yöntemine yer veren *Muhtârû's-Sihâh* vb. sözlüklerin tefsir ilmine de dolaylı bir katkısı vardır. Bu durum çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylıca görülecektir.

Muhtârû's-Sihâh'ta yer yer kıraat referanslarına da başvurularak ele alınan kelimeler açıklanmış, yanı sıra kıraat farklılığının manaya etkisi ortaya konulmuştur. Çünkü Kur'ân'da geçen kıraat farklılıklarının bilinmesiyle hem ilgili âyetin manası daha iyi anlaşılma²² hem de dinî ilimler literatüründe geçen birçok kelime ve kavramın muhtelif manaları görülmüş olmaktadır.

3. Muhtârû's-Sihâh'ta Âyetlerle İstişhâd Yöntemi

Sözlükler, bir dildeki kelimeleri belli bir düzen içinde açıklayıp anlamlarını ortaya koyan kitaplardır.²³ Arap dilinde yazılan sözlükler genellikle kelimenin ilk veya son harfi esas alınarak alfabetik olmak üzere mahreçlere, konulara ya da kelimelerin kalıplarına göre farklı usullerle yazılmıştır.²⁴ *Muhtârû's-Sihâh* adlı sözlük de Arapça alfabetik düzene göre yazılmış sözlüklerdendir. Bu sözlükte bir kelime açıklanırken sarf, nahiv, belâgat, şiir gibi Arap dilinin farklı disiplinlerinin verilerinden istifade edilmiştir. Kelimelerin izahında âyetlerle *istişhâd* yöntemine de başvurulmuş sözlükte, neredeyse her sayfada bir âyet *istişhâd*ı görmek mümkündür.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Râzî, el-Cevherî'nin eserine yaptığı ilavelerde (قُلْتُ/dedim- dedim ki) ifadesiyle başlamaktadır. *Muhtârû's-Sihâh*'ta var olan bu ilavelere baktığımızda genellikle âyetlerden *istişhâd* edildiği²⁵ ve bu *istişhâd*ların bir kısmının el-Cevherî'nin eserinde yer almadığını görürüz.²⁶ Bu da Râzî'nin âyetlerle *istişhâd* metoduna ayrı bir önem atfettiğini göstermektedir.

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10/23 (Aralık 2023), 810; Ülker, “İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye ile Çârperdî'nin el-Muğnî fi 'İlmi'n-Nahv Adlı Eserlerinin Mukayesesi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (Aralık 2024), 775.

²⁰ bk. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb ale Tefsîri'l-Beydâvî'l-Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997/1417), 5/591-592; Celâlüddîn Abdurrahman b. ebî Bekr es- Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (b.y.: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Ammetü li'l-Kütüb, 1394/1974), 2/67; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/58; M. Reşit Özbalkı, “Arap Dilinde İlk İstişhad”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1989), 369-383; Mehmet Bağış, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Uygulamaları-Beydâvî Tefsîri Örneği* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2020), 244-245.

²¹ Celâlüddîn Abdurrahman b. ebî Bekr es- Suyûtî, *el-İtkân fi usûlin-nahv*, thk. Mahmûd Feccâl (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1409/1989), 67-95; Yaşar Acat, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Eğinli Rahmî Efendi ve el- 'İkdu'n-Nâmî 'ale'l-Câmî Adlı Haşiyesi*, ed. Emin Cengiz (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2018), 247.

²² Yaşar Acat, *Kur'an'ın Gramer Yapısına Oryantalist Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Bağış (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), 49.

²³ Ahmet Aslan, “Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (Haziran 1997), 348.

²⁴ İsmail Durmuş, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/399.

²⁵ Râzî, “eḥd”, 14, Cevherî, “eḥd”, 27-28; Râzî, “erb”, 16, Cevherî, “erb”, 33; Râzî, “ḥml”, 81, Cevherî, “ḥml”, 282; Râzî, “rdf”, 121, Cevherî, “rdf”, 437.

²⁶ Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, 21, 60, 77, 83, 85, 89, 145, 217, 238, 263.

Muhtâru's-Sihâh'ta âyetlerle istişhâd metodunu isim, fiil ve harf olmak üzere kelimenin kısımlarına göre sırasıyla üç kategoride değerlendireceğiz.

3.1. İsimlerin Etimolojisinde Âyetlerle İstişhâd

1. Örnek: Ahad (الأحد)

Ahad ismi, Arapçada sayıların ilki olan “Bir” manasındaki vâhid ile aynı anlamdadır. İhlâs sûresinde *قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ* “*Deki Allah birdir.*”²⁷ âyetinde geçen “ahad” ise “Allah” lafzından bedeldir. Çünkü Arap dilinde nekre (belirsiz) isimler, marife (belirli) isimlerden bedel olabilir. Burada nekre olan “ahad”, marife olan “Allah” isminden bedel olmuştur. Bunun diğer bir örneği *كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ* “*Hayır, hayır! Eğer bu yaptıklarına son vermezse, and olsun ki biz, onu perçeminden, o yalancı ve günahkâr perçeminden şiddetle tutup cehenneme sürükleriz.*”²⁸ âyetindedir.²⁹ Dikkat edilirse âyette geçen ilk *nâsiye* kelimesi ال (elif lââm) takısı aldığı için marifedir. Ondan sonra gelen ve elif lââm takısı almayan nekre isim *nâsiye* ise ondan bedel olmuştur.

Yukarıda “ahad” kavramıyla ilgili yapılan nahvî açıklamalardan sonra, âyetlerden istişhâd edilerek konu örneklendirilmiştir. Ardından ilgili kavram sarf açısından şöyle tahlil edilmiştir:

Ahad kelimesinin cemisi (çoğulu) *âhâd* (أَحَادٍ) şeklinde gelir. Bu kelime insana yönelik olarak müfred (tekil), cemî (çoğul), müzekker (eril) ve müennes (dişil) bütün sîgalar için kullanılabilir. Örneğin *مَا أَهْدَى الدَّارَ أَحَدٌ* “*Evde hiç kimse yoktur.*” denildiğinde *ahad* kelimesi, “kimse” anlamında olup tekil, çoğul, eril ve dişil bütün sîgaların anlamlarına karşılık gelir. Bu anlam çerçevesinde *فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِيزٌ* “*Sizden hiç kimse onu engelleyecek değildir.*”³⁰ âyetiyle istişhâd edilmiştir.³¹

Görüldüğü üzere *Muhtâru's-Sihâh*'ta ele alınan kelime etimolojik olarak tahlil edildikten sonra verilen mananın delillendirmesi için âyetten istişhâdda bulunulmuştur. Bu örnekte, ilave olarak Hz. Peygamberin şu hadisiyle de istişhâd edilmiştir:

*“Hz. Peygamber (s.a.s) tahiyyat duasında şehadet kelimesini okurken iki işaret parmağını uzatan bir adama, tek parmakla işaret et (Allah'ı birle) demiştir.”*³²

2. Örnek: Hicr (الحجر)

Bu isim *hâ* harfinin esreli (hicr), ötreli (hucr) ve fethalı (hacr) şeklinde okunabilen üç farklı varyasyona sahiptir ve “harâm” anlamında kullanılır. Ancak esreli okuyuş fasih olandır. Âyette *وَقَالُوا هَذِهِ أَنْعَامٌ وَحَرْتُ حِجْرٌ* “*Kendi zanlarına göre, bu hayvanlar ve ekinler haramdır (dokunulmazdır), dediler.*”³³ Diğer bir âyette aynı manada, müşrikler azap meleklerini gördüklerinde *يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرَىٰ يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَحْجُورًا* “*Günahkârlar o gün (azap edecek) melekleri gördüklerinde, onlara sevinçli bir haber yoktur. ‘Bize haram olsun (dokunmasınlar)’ diyeceklerdir.*”³⁴ Nitekim Cahiliye dönemi Arapları haram aylarda korkutucu bir olayla karşılaştıklarında veya ani bir tehlikeye maruz kaldıklarında *حِجْرًا مَحْجُورًا* “*haram olsun/uzak olsun*” ifadesini kullanırlardı.³⁵ Bu kullanımın, tehlikeden korunma veya bir şeyi yasaklama anlamı taşıdığı tefsir kaynaklarında belirtilmiştir. Ancak söz konusu

²⁷ el-İhlâs 112/1.

²⁸ el-'Alak 96/16.

²⁹ Râzî, “eḥd”, 14.

³⁰ el-Hâkka, 47.

³¹ Râzî, “eḥd”, 14.

³² Râzî, “eḥd”, 14; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed*, thk., Şuayb el-Arnâvût, vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 16/432.

³³ el-En'âm 6/138.

³⁴ el-Furkân 25/22.

³⁵ Râzî, “ḥcr”, 67.

âyetteki ilgili ifadenin meleklerle ait olup “Bugün sevinçli haber veya cennet size haramdır” anlamında olduğu da zikredilmiştir.³⁶

Bunun yanı sıra *hicr* kelimesi Arapçada “akıl, düşünme yetisi” anlamına da gelir. *Muhtaru’s-Sihâh*’ta söz konusu kelimenin bu anlamıyla ilgili şu âyetle istişhâd edilmiştir: هَلْ فِي ذَلِكَ فَسَمٌ لِذِي جَبْرِ “Bunlar, akıl sahibi bir kimse için üzerine yemin etmeye değmez mi?”.³⁷ Aynı şekilde Kabe’nin kuzey tarafında “Hatîm” denilen bölgenin bulunduğu kısımlara da *Hicr* denir. Yine Vâdi’l-Kurâ bölgesinin yanında, Şam taraflarındaki Semud kavminin yurdunun ismidir. Zira başka bir âyetle bu manada كَذَّبَ أَصْحَابُ الْجَبْرِ الْمُرْسَلِينَ “Şüphesiz ki *Hicr* halkı peygamberleri yalanladılar.”³⁸ buyrulmuştur.³⁹

3. Örnek: Tâğût (الطَّاغُوت)

Bu kavram, “sınırı aştı” anlamına gelen *tağâ* fiil kökünden türemiştir. Hem 3. bâbtan gelen *tağâ* hem de 4. bابتan gelen *tağîye* fiilleri aynı manadadır. Arapçada *tağâ* fiili, deniz dalgalarının veya sel sularının taşkın hâle gelmesini ifade etmek için kullanılır. Günahlarda sınır tanımayıp haddi aşan kişiye de *tâğî* denilir. Bir isim olarak *tâğût* ise şeytan, kâhin gibi anlamlara gelmekte genel itibariyle dalâlette başı çeken ve önde olan herkese yönelik kullanılmaktadır. *Tâğût* kavramı hem müfred (tekil) hem de cemî (çoğul) anlamda kullanılabilmektedir. *Muhtârû’s-Sihâh*’ta müfred anlamına yönelik بِه يَكْفُرُوا أَنْ يُكْفَرُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِه “Onlar *tâğûtun* önünde mahkemeleşmek istiyorlar. Halbuki onu tanımamaları (reddetmeleri) emredilmişti.”⁴⁰ âyetiyle istişhâd edilmiştir. Cemî anlamıyla kullanımın örneği de أُولَئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ “İnkâr edenlerin dostları *tağuttur* (sahte tanrılarıdır). Onları aydınlıktan karanlıklara sürüklerler.”⁴¹ âyetidir.

Muhtârû’s-Sihâh’ta *tâğût* kelimesi cemî anlamlı olarak gelse de الطَّوَغَيْتُ “*tavâğît*” şeklinde cemisinin bulunduğu kaydedilmiştir.

Yukarıda zikredilen âyet istişhâdlarının yanı sıra bu kökten türeyen ve “gök gürlemesi/yıldırım” manasına gelen *tâğîye* kelimesi için de şu âyetle⁴² istişhâd edilmiştir: {فَأَمَّا ثَمُودُ فَأُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ} “*Semud’a* gelince onlar da korkunç bir sesle helak oldular.”⁴³

4. Örnek: Kizzâb ve Kâzibe (كَازِبٌ - كَذَّابٌ)

Muhtârû’s-Sihâh’ta bu iki isim özellikle sarf ilmi kapsamında detaylı bir şekilde açıklandıktan sonra ilgili açıklamalar kapsamında âyetlerden istişhâdda bulunulmuştur. Söz konusu açıklamalar özetle şu şekildedir: Bu isimler “kezebe” (yalan söyledi) fiilinden türemiştir. Arapça sarf ilminde sülâsi ikinci bâbtan gelen bu fiilin mastarı *kizbün* ve *kezibün* olmak üzere iki şekilde gelir.⁴⁴

İsm-i fâil ve mübalağalı ism-i failleri (etken ortağ) ise kâzib (كَازِبٌ), kezzâb (كَذَّابٌ), kezûb (كَذُوبٌ), keyzubân (كَيْزُبَانٌ), mekzebân (مَكْزِبَانٌ), mekzebânetün (مَكْزِبَانَةٌ), küzebe (كُزَيْبَةٌ) ve küzübzübün (كُزُوبُزُبُونٌ)⁴⁵ şeklindedir. Bu ismi fâillerden kâzib isminin cemisi tıpkı âyetle geçen râki’ ve rukke’ (رَكْع - رَاكِع) gibi “küzzeb (الْكُزْبُ)” şeklinde, “yine kezûb’un cemisi de küzüb (الْكُزْبُ)” şeklinde gelir. *Muhtârû’s-*

³⁶ Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer el-Beydâvî, *Envârû’t-tenzîl ve esrârû’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar’aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1418), 4/122; Ebü’l-Berekât Hâfizuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve hakâikü’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali el-Bedevî (Beyrut: Daru’l-Kelim et-Tayyib, 1998/1419), 2/532.

³⁷ el-Fecr 89/5.

³⁸ el-Hicr 15/80.

³⁹ Râzî, “hicr”, 67.

⁴⁰ en-Nisâ 4/60.

⁴¹ el-Bakara 2/257.

⁴² Hâkkâ 69/5.

⁴³ Râzî, “tağâ”, 191.

⁴⁴ Râzî, “kzb”, 267.

⁴⁵ el-Bakara 2/43, 125.

Sihâh'ta bunun yanı sıra ilgili fiilin mezîd bablara göre if'âl tef'îl vb. sîgaları verilerek farklı manalarına temas edilmiştir. Örneğin bu fiilin tef'îl veznindeki "tekzîb" mastarının dışında kizzâb mastarının da bulunduğu ifade edilmiş ve buna yönelik şu âyetle istişhâdda bulunulmuştur: وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا "Âyetlerimizi yalanladıkça yalanladılar."⁴⁶ Yine mastar konumunda gelen "kâzibe" ismi için de إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ لَئِيسَ لَوْفَعَتَهَا كَاذِبَةٌ "Kesin gerçekleşecek (olan Kıyamet) koptuğu zaman, onun kopuşunu yalanlamak mümkün olmaz." âyetiyle istişhâdda bulunulmuştur. *Muhtârûs-Sihâh*'ta bu isim (كَاذِبَةٌ), mastar konumunda değerlendirilmekteyken⁴⁷ ülkemizdeki meallerin büyük bir kısmında âyette geçen söz konusu kelime, ism-i fail olarak değerlendirilmiş ve ilgili ifadeye "Onun kopuşunu yalanlayan/yalanlayacak kimse olamaz." şeklinde bir mana verilmiştir.⁴⁸

Neticede yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü üzere *Muhtârû's-Sihâh*'ta ele alınan kelimenin önce türemiş olduğu fiil kökü, bu fiilin hangi bâbtan geldiği, mastarları, ismi fail formu, bu ism-i fâilin mübâlağa formu ve cemîleri, farklı mezîd sîgaları ve buradan türeyen mastarları vezinleriyle birlikte harekeli olarak verilmiştir. En sonunda da kizzâb ve kâzibe gibi mastarların türedikleri yapılar açıklandıktan sonra bunlarla ilgili âyet istişhâdlarına yer verilerek kelimelerin daha iyi anlaşılmaları sağlanmış olmaktadır.

3.2. Fiillerin Etimolojisinde Âyetlerle İstişhâd

1. Örnek: Tebettele (تَبَتَّلَ)

Bu fiil, tıpkı "darabe-yedribu" (ضَرَبَ-يَضْرِبُ) fiili gibi sülâsi mücerred ikinci bâbdan gelmektedir. Dolayısıyla kökü "betele-yebtilü" şeklindedir. *Betele* fiili sözlükte "bir şeyi açıklayıp göstermek suretiyle onu diğerlerinden ayırt etti" manasına gelir. Bu kökten türeyen "Betül" ismi de "bakire, kendisini kocalardan kesip, uzak durmak suretiyle diğer kadınlardan farklı, onlardan ayırt edilen" anlamındadır. Bu ismin, "dünyadan uzak durup, kendisini sadece Allah'a adanmış" manasında olduğu da ifade edilmiştir. Böylece fiilin mezid formlarından olan *tebettele* fiilinden türeyen *tebettül* mastarı "dünyadan tamamen koparak sadece Allah'a yönelme ve kendini adama" anlamına gelmektedir. Fiilin istişhâd örneği ise وَادْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتَلًا "Rabbinin ismini an ve her şeyi bırakıp sadece O'na yönel." şeklindeki Müzzemmil sûresi 8. âyettir.⁴⁹

Muhtârû's-Sihâh'ta ilgili fiilin kökü, vezni ve sözlük anlamı verildikten sonra bu kökten türeyen başka isimlere de yer verilerek fiilin anlamı detaylı bir şekilde ortaya konulmuş, ardından âyetten istişhâd edilerek ilgili anlam pekiştirilmiştir.

2. Örnek: Tebi'a (تَبِعَ)

Sözlükte "arkasından yürüdü, peşinden gitti, onu izledi/takip etti ve tabi oldu" gibi anlamlara sahip olan bu fiil, tıpkı *taribe* ve *selime* fiilleri gibi sülâsî 4. bâbtan gelmektedir. Ahfeş'e göre sülâsi mücerred olan *tebi'a* ve if'âl bâbından gelen *etbe'a* aynı manadadır. Zira farklı vezinlerden gelen *redife* ve *erdefe* fiilleri de "peşinden gitti, terkisine bindi" gibi ortak bir manaya sahiptir. Kur'ân'da da إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ "Ancak (meleklerin konuşmalarından) bir tek söz kapan olursa; delici bir alev onun peşine düşüverir."⁵⁰ buyrulmuş ve *etbe'a* fiili, *tebi'a* ile aynı anlamda kullanılmıştır. Bu kökten türeyen *tebe'* (التَّبِعْ) ismi de hem müfred hem de cemî anlamlıdır. *Muhtârû's-Sihâh*'ta bunun âyet istişhâdı ise

وَبَرُّوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَنُونَ عَلَّآ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ

⁴⁶ en-Nebe 78/28.

⁴⁷ Râzî, "kzb", 267.

⁴⁸ bk. mealler.org, "56 - Vâkıa Suresi 2. âyet meali" (Erişim 28 Aralık 2024).

⁴⁹ Râzî, "btl", 29.

⁵⁰ es-Sâffât 37/10.

“(Kıyamet gününde) hepsi birlikte Allah’ın huzuruna çıkacaklar ve zayıflar o kibirlilere, ‘Biz sizin tâbilerinizdik. Şimdi siz, Allah’ın azabından küçük bir şeyi bizden savabilir misiniz? diyecekler.”⁵¹ şeklindedir.

Tebe’ kelimesinin cemisi etbâ’ (أَتْبَاعٌ) şeklindedir. Bu fiilin ism-i fail kalıbı “tâbi” (التَّابِعُ) olup “peşinden giden arkasına takılan, tabi olan” manalarına gelir. Tebî’ (التَّبِيعُ) kalıbı da bu manalara gelir. Zira âyette اَلْأَتْبَاعُ بِهٖ تَبِيعًا “O zaman bize karşı sizin arkanızda duracak (peşinizden gelecek) birini de bulamazsınız.”⁵² buyrulmuştur.⁵³

Muhtâru’s-Sihâh’ta âyet istişhâdı yönüyle tebi’a fiilini incelediğimizde yukarıda da görüldüğü gibi ilgili fiilin sözlük anlamlarıyla birlikte farklı vezinlerdeki yeni anlamları ortaya konulduktan sonra bu kökten türeyen farklı sîgalardaki kelimeler için 3 farklı âyetten istişhâdda bulunmuştur. Bu da Muhtâru’s-Sihâh adlı sözlükte âyetlerden istişhâd yöntemine yoğunluklu olarak başvurulduğunu göstermektedir.

3. Örnek: ‘Arafe (عرف)

Sülâsî 3. bâbtan gelen bu fiilin mastarı, “bilmek, tanımak ve farkında olmak” anlamındaki marifet (مَعْرِفَةٌ) ve irfân (عِرْفَانًا) şeklindedir. Bu kökten türeyen el-‘arf (الْعَرْفُ) ise güzel veya pis fark etmeksizin “koku” anlamındadır. Fiilin tef’îl vezni formu ta’rîf ise “bildirmek ve tanıtmak” anlamlarına gelir. Zira Muhammed sûresi 6. âyette وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَافًا لَهُمْ “Allah (c.c) müminleri, kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır.” buyrulmaktadır. Bir görüşe göre bu âyette geçen fiilin “güzel koku” manasına gelen el-‘arf (الْعَرْفُ) kökünden türediği, dolayısıyla âyetin manasının “Allah (c.c) müminleri, güzel kokularla donattığı cennete sokacaktır.” şeklinde olduğu beyan edilmiştir. Yine bu kökten türeyen ve münker⁵⁴ kelimesinin zıttı olan ma’rûf da “iyilik, doğruluk, kabul gören, hoş karşılanan durum” vb. anlamlara gelmektedir. ‘Urf (الْعُرْفُ) ise ma’rûf gibi “iyilik, doğruluk” vb. anlamların yanı sıra “at yelesi” anlamına da gelmektedir. Zira وَالْمُرْسَلَاتُ عُرْفًا “Birbiri ardınca gönderilenlere...”⁵⁵ âyetinde bu kelime geçmekte ve Allah’ın iyilik getirmesi için birbiri ardınca gönderdiği meleklerin hızlı koşan atın yelesini (yelesindeki kılları) anımsatırcasına kesintisiz ve hızlı bir şekilde birbirlerini takip ederek geldiklerine vurgu yapılmaktadır. Bir rivayete göre söz konusu âyette ‘urf, “iyilik” anlamında olup, meleklerin iyilikle geldikleri de beyan edilmiştir. Kur’ân’da geçen A’râf⁵⁶ ise cennet ile cehennem arasındaki sûr için verilen isimdir.⁵⁷

3. 3. Harflerin Etimolojisinde Âyetlerle İstişhâd

1. Örnek: İlâ (إِلَى)

Kendisinden sonraki ismi cer eden bir harftir. Bu harf bir mesafenin son sınırını ifade etmek üzere kullanılır. Mesela “Kufe’den Mekke’ye gittim.” dediğinde, senin Mekke’ye girmiş olman ya da Mekke sınırına varmış, ancak girmemiş olman muhtemeldir. Çünkü mesafenin sonu, kastedilen sınırın ilk noktasını da son noktasını da kapsar.⁵⁸

Bu harf bazen عِنْدَ (yanında) anlamında kullanılır: فَقَدْ سَادَتْ إِلَيَّ الْغَوَايَا “Bu kadın benim yanımda bütün kadınlardan üstündür.” Bazen de مَعَ (birlikte) manasında kullanılır. Bunun örneği de şudur: الدَّوْدُ إِلَى الدَّوْدِ “Birkaç deve diğer birkaç deveyle birlikte sürü olur.”

⁵¹ İbrâhim 14/21.

⁵² el-İsrâ 17/69.

⁵³ Râzî, “tb’a”, 44.

⁵⁴ Münker: Çirkin, kötü, aklın veya dinin kötü kabul ettiği davranış” demektir. bk. Hayreddin Karaman vd., Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 1/646.

⁵⁵ el-Mürselât 77/1.

⁵⁶ el-A’râf 7/46.

⁵⁷ Râzî, “‘arf”, 206.

⁵⁸ Râzî, “ilâ”, 21.

Bu harf için âyet istiṣhâdına baktığımızda *Muhtâru's-Sihâh*'ta üç farklı âyet verilmiştir.⁵⁹

يَتِيمَ الَّذِينَ مَالُهُمْ بِأَمْوَالِهِمْ إِلَى أَمْوَالِهِمْ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِهِمْ “Yetimlerin mallarını, mallarınızla birlikte yemeyin.”⁶⁰

“Hz. İsa, Allah'la birlikte olduğum bu yolda yardımcıları kimdir? Diye sordu.”⁶¹

وَأِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ “Münafıklar, şeytanlarıyla birlikte (baş başa) kaldıklarında...”⁶²

Görüldüğü gibi her üç âyette ilâ harfi, مَعَ (birlikte) manasında kullanılmıştır.

2. Örnek: Mâ (ما)

Bu harf dokuz vecihle gelir:

* İstifhâm (soru) vecihiyle gelir. Örnek: مَا عِنْدَكَ؟ “Sende ne var?”

* Haber vecihiyle gelir. Örnek: رَأَيْتُ مَا عِنْدَكَ “Sende olanı gördüm.”

* Cezâ (şart-cevap) vecihiyle gelir. Örnek: مَا تَفْعَلُ أَفْعَلُ “Ne yaparsan yaparım.”

* Taaccub vecihiyle gelir. Örnek: مَا أَحْسَنَ زَيْدًا “Zeyd ne kadar da iyidir/güzel insandır!”

* Fiille birlikte mastar olarak tevil edilir. Örnek: بَلَّغْنِي مَا صَنَعْتَ أَيُّ صَنِيعِكَ “Yaptıklarını/yaptığın işi duyudum.”

* Sıfat alan bir nekre (belirsiz isim) olarak gelir.

Örnek: مَرَرْتُ بِمَا مُعْجِبٌ لَكَ أَيُّ بَشِيءٍ مُعْجِبٌ لَكَ “Sevdiğin bir şey/yere uğradım.”

* Kendisinden önce gelen ögenin amelini engelleyecek şekilde (mâ-i kâffe) zaide olarak gelir. Örnek: زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ “Zeyd çıkmaktadır.” Görüldüğü üzere bu örnekte inne (إِنَّ) harfinin, ismini nasb, haberini ref etmesi gerekirken mâ (ما) harfinden dolayı amel etmemiştir (işlevsiz kalmıştır).

* Kendisinden önce gelen ögenin amelini engellemeyecek (öğeyi işlevsiz bırakmayacak) şekilde gelir. Örnek: فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَئِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ “Allah'ın rahmeti sayesinde onlara yumuşak davrandın.” (Âl-i İmrân 3/159)⁶³

Yukarıda, âyet örneğinde görüldüğü gibi câr ile mecrûr (بِ - رَحْمَةٍ) arasına mâ (ما) girmiş ancak harf-i cer olan ب 'nin işlevi devam etmiş ve kendisinden sonra gelen ismi mecrûr kılmıştır.

* Nâfiye (olumsuzluk harfi) olarak gelir. Örnek: مَا خَرَجَ زَيْدٌ وَمَا زَيْدٌ خَارِجًا “Zeyd çıkmamıştır/çıkan değildir.”

Hicaz ehlinin lügatına göre nâfiye olan mâ (ما), leyse'ye (ليس) benzediği için amel ederek ismini ref, haberini nasb eder. Bunun da örneği şu âyettir: وَقُلْنَ حَسَنًا مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ “Mısırlı kadınlar Yûsuf'u gördüklerinde hâşa! Bu bir insan değildir. Ancak yüce bir melektir, dediler.”⁶⁴

Âyette mâ harfinden sonra gelen isim (هَذَا) mahallen merfu, haber de mensûbtur.

Yukarıda 8 ve 9. sıradaki maddelerde görüldüğü üzere mâ harfinin ilgili vecihleri açıklanırken âyetlerden istiṣhâdda bulunulmuştur. Bunun yanı sıra çalışmanın önceki başlıklarında görüldüğü gibi özellikle isim ve fiillerin izahında yerine göre bir sarf kitabını arattırmayan *Muhtâru's-Sihâh* bu örnekte de söz konusu harfi detaylı bir nahiv eseri gibi ele almıştır. Bu durum *Muhtâru's-Sihâh* adlı eserin sarf ve nahiv ilmi konuları açısından da zengin bir eser olduğunu göstermektedir.

⁵⁹ Râzî, “ilâ”, 21.

⁶⁰ en-Nisâ 4/2.

⁶¹ Âl-i İmrân 3/52.

⁶² el-Bakara 2/14.

⁶³ Râzî, “mâ”, 289.

⁶⁴ Yûsuf 12/31.

3. Örnek: İnne ve Enne (إِنَّ) ve (أَنَّ)

Bu harfler başına geldikleri cümlede ismi nasb, haberi ref eder. Hemzesi esreli olan (*inne*), haberini tekit ederken hemzesi üstün olan (*enne*) ardından gelen cümleyle birlikte mastar olarak tevil edilir. Bazen *enne* harfinin başına teşbih kâf'ı gelir ve *ke'enne* olur. Örneğin كَأَنَّهُ شَمْسٌ “O, güneş gibidir.” şeklinde gelir ve amel eder. Bazen de *ke'enne* harfinin şeddesi düşürülerek “*ke'en*” şeklinde tahfif edilir. Bu durumda amel etmez, yani isim ve haber almaz. Ancak bazı dilcilere göre tahfif edildiğinde de amel edebilir.⁶⁵

Şayet *inne* harfinin sonuna mâ (مَا) ilave edilirse bu durumda ta'yin ifade eder. Mesela إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ “Sadakalar, ancak fakirler içindir.”⁶⁶ âyetinde sadakaların fakirlere tayin edildiği belirtilmektedir. Yani hükmün cümlede zikredilene yönelik olduğu, onun dışındakilere yönelik olmadığı belirtilir. Dolayısıyla örnekte ifade edilen sadaka verilmesi hükmü, cümlede zikri geçen fakirlere yöneliktir. Onların dışında başkaları için söz konusu değildir.⁶⁷

Bu harflerin muhaffef (şeddesiz) hallerine gelince; *en* (أَنَّ), amel etmez yani ismi nasb, haberi ref etmez. Örneğin بَلَّغْنِي أَنْ زَيْدٌ خَارَجَ “Zeyd'in çıktığını duydum” cümlesinde *en* (أَنَّ) harfinin isim ve haber üzerinde herhangi bir etkisi kalmamıştır. Bunun Kur'ân'dan örneği وَتُودُوا أَنْ تُلْكَمُ الْجَنَّةَ أَوْ رَتَّبْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ “Onlara, ‘İşte size, yaptıklarınıza (iyi işlere) karşılık mirasçısı olduğunuz cennet!’ diye seslenilir.”⁶⁸ âyetidir. Bazen *en* (أَنَّ) zaid olur. Bunun örneği de şu âyettedir: وَمَا لَهُمْ إِلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ “Onlar Mescid-i Haram'dan (mü'minleri) engelliyorken ve oraya layık kimseler de değilsen, Allah onlara ne diye azap etmesin?”⁶⁹ Burada أَلَّا harfinin başındaki *en* (أَنَّ) zaidtir.⁷⁰

În (إِنْ) ise şart harfi olur. Şart cümlesinin gelmesiyle de cevap cümlesi gerekli hale gelir. Örneğin إِنْ بَانَ جَنَّتِي أَكْرَمْتُكَ “Bana gelirsene sana ikram ederim.” cümlesinde ilk öncül “bana gelirsene” şartından sonra ikinci öncül “sana ikram ederim” şeklindeki cevap gelmiştir. Bazen de nefy (olumsuzluk) cümlesinde *nefy mâ'sı* (مَا) anlamında olur. Örneğin إِنْ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ “İnkârcılar ancak bir aldanış içindedirler.”⁷¹ âyetinde *in* (إِنْ), *mâ* (مَا) manasındadır.⁷²

Muhtâru's-Sıhâh'ta bu iki harfle ilgili yapılan açıklamalarda; özetle bu iki harfin nahiv ilmi açısından fonksiyonları, şeddeli ve şeddesiz haldeki durumları ve görevleri, başlarına ve sonlarına bazı harflerin ilavesiyle kazandıkları yeni anlamlar ve görevler detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca bu açıklamalar eşliğinde üzerinde durulan meselenin daha iyi anlaşılması için âyetlerden sıklıkla istişhâd edildiği görülmektedir.

4. Örnek: İllâ (إِلَّا)

İstisnâ harfidir. İcâb (olumlu), nefy (olumsuz), mufarrağ, mukaddem ve munkatı' şeklinde istisna çeşitleri vardır. Munkatı' istisnâ'da *illâ* (إِلَّا), *lâkin* (لَكِنَّ) manasında olur. Zira istisna edilen şey istisna edilenin cinsinden değildir. Örneğin شَآيَ يَرْدُ فِي الْهَوَاءِ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا “Şayet yerde ve gökte Allah'ın dışında başka ilahlar olsaydı, (yer ve göğün dengesi) bozulurdu.”⁷³ âyetinde geçtiği üzere Yüce Allah, bazı insanların taptığı ilahların cinsinden değildir.⁷⁴

⁶⁵ Râzî, “enn”, 24.

⁶⁶ et-Tevbe 9/60.

⁶⁷ Râzî, “enn”, 24.

⁶⁸ el-'Arâf 7/43.

⁶⁹ el-Enfâl 8/34.

⁷⁰ Râzî, “enn”, 24.

⁷¹ el-Mülk 67/20.

⁷² Râzî, “enn”, 24.

⁷³ el-Enbiyâ 21/22.

⁷⁴ Râzî, “elâ”, 20.

Muhtâru's-Sihâh'ta geçen yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi *İllâ* harfinin istisna harfi olduğu belirtildikten sonra Arapça nahiv ilminde bilinen istisna çeşitleri sayılmış ve bunlardan Munkat'ı istisna için âyetten istişhâdda bulunulmuştur. Buna göre *illâ* harfinin cümleye kattığı anlam gereği, Yüce Allah'ın, müşriklerin taptığı ilahlara hiçbir şekilde benzemediği ve onların cinsinden olmadığı anlaşılmıştır.

4. Muhtâru's-Sihâh'ta Kıraat Referansları ve Örnekleri

Çalışmanın önceki bölümlerinde değinildiği gibi kıraatler de hem Arapça kuralların tespitinde hem de dinî metinlerde geçen kelime veya kavramların izahında başvurulmuş istişhâd yönteminin kaynakları arasında yer alır.⁷⁵ Arap dilinde, hakkında rivayet bulunan mütevatir, ahâd ve şâz bütün kıraatlerle istişhâd etmek mümkündür. Zira âlimler, bilinen bir kıyasa aykırı olmadığı sürece şâz kıraatlerle istişhâd edilebileceği konusunda ittifak halindedirler.⁷⁶ Kıraat ilmi açısından *Muhtâru's-sihâh*'a bakıldığında, eserde kıraat alanına yönelik sistemli ve detaylı bilgilerin yer almadığı, ancak kimi kelimelerin izahı sadedinde bazı kıraat vecihlerine yer verildiği ve bu vecihler doğrultusunda ilgili kelimenin açıklandığı görülmüştür. Aşağıda maddeler halinde, öncelikle *Muhtâru's-Sihâh*'ta yer alan kıraatlerle ilgili hususlara yer verilmiş, ardından bu hususlar örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır.

1. *Muhtâru's-Sihâh*'ta bazı kelimelerle ilgili var olan kıraat vecihlerine değinilirken; genellikle kıraat sahiplerinin isimlerine yer verilmeden meşhur olan vecihler zikredilerek, üzerinde durulan kelimenin hangi kökten türediği, bu vecihlerin yapılarına veya sîgalarına göre kelimenin hangi anlamlara geleceği açıklanmış ve ilgili kelime hakkında gramer tahlilleri yapılmıştır. Örneğin وَقُرْنُ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى “Ey peygamber hanımları! Evlerinizde oturun ve eski câhiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın.”⁷⁷ âyetinde قُرْنُ kelimesindeki kâf harfinin hem esreli (قُرْنُ) hem de üstünlü (قُرْنُ) okuyuşu zikredilmiştir. Esreli okuyuşta bu kelime sülâsi 2. bâbdan (قُرْ - يَقُرُّ) şeklinde gelip mastarı, “ağır başlılık” anlamındaki وَقَرَأَ kelimesidir. Bu durumda âyetteki ilgili ifadenin manası “Evlerinizde ağırbaşlı bir şekilde ikamet edin.” olur. Üstünlü okuyuşta da “karar kılmak/yerleşmek” anlamındaki (قَرَّ - يَقُرُّ) kökünden gelmektedir. Bu kıraate göre de ilgili ifadenin manası “Evlerinizde karar kılın/oturun.” olur.⁷⁸

Bir diğer örnek de وَتَنْتَحُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَارِهِينَ “Ve ustalıkla dağlardan evler yontuyorsunuz.”⁷⁹ âyetindeki فَارِهِينَ kelimesidir. Bu kelime hem bu şekliyle hem de فَارِهِيْن (fe harfinden sonra elif uzatması gelmeden) şeklinde okunmuştur. İlk kıraate göre sülâsi 5. bâbtan “güzel oldu, nadir oldu, maharetli oldu” anlamındaki فَرَّه kökünden türemiştir. Buna göre âyetin manası yukarıda da verildiği gibi “Ve dağlardan ustalıkla/güzelce evler yontuyorsunuz.” şeklindedir. İkinci kıraate göre 4. bâbtan “şımarı, böbürlendi, eğlendi” anlamındaki فَرَّه kökünden türemiştir. Bu durumda âyetin manası “Ve şımarıkça, dağlardan evler yontuyorsunuz.” şeklinde olur.⁸⁰

2. *Muhtâru's-Sihâh*'ta bazen alfabetik olarak kelimelerin sülâsî köklerinden türeyen isimler açıklanırken İbn Abbâs⁸¹, Abdullah b. Mes'ud⁸² ve Hz. Aişe⁸³ gibi bazı sahâbîlerin kıraat vecihlerine yer verilerek istişhâdda bulunulmuştur. Bunun örneği, اِنَّ الدِّينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ “Âyetlerimizi

⁷⁵ Suyûtî, *el-İktirâh fî usûlin-nahv*, 67-68; Acat, *Eğilimli Rahmî Efendi ve el- 'İkdu'n-Nâmî 'ale'l-Câmî Adlı Haşiyesi*, 247.

⁷⁶ Suyûtî, *el-İktirâh fî usûlin-nahv*, 67-68.

⁷⁷ el-Ahzâb 33/33.

⁷⁸ Râzî, “vkr”, 343.

⁷⁹ eş-Şu'arâ 26/149.

⁸⁰ Râzî, “frh”, 238.

⁸¹ Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 20, 23, 61, 75, 166, 254, 310.

⁸² Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 85, 270, 274.

⁸³ Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 127, 345.

yalanlayıp, onlara karşı büyüklük taslayanlara, göğün kapıları açılmaz; deve iğnenin deliğinden geçmedikçe de cennete giremezler.”⁸⁴ âyetinde geçen الْجَمَل kelimesidir. Bu kelime, “cümme” şeklinde cîm harfinin ötresi ve mîm’in şeddesiyle okunduğunda “kalın halat/gemi halatı” anlamındadır. İbn Abbâs bu vecihle okumuştur.⁸⁵ İbn Abbâs’ın kıraatine göre âyetin manası şöyle olur: “Âyetlerimizi yalanlayıp, onlara karşı büyüklük taslayanlara, göğün kapıları açılmaz; gemi halatı iğnenin deliğinden geçmedikçe de cennete giremezler.”

Diğer bir örnek de وَالْقِيَامِ فِي يَمِينِكَ تَلْفَتُ مَا صَنَعُوا إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدٌ سَاجِرٌ وَلَا يُفْلِحُ السَّاجِرُ حَيْثُ أَتَى “Sağ elindeki (asayı) at da onların yaptıklarını yutsun, yaptıkları sadece sihirbaz oyunudur. Sihirbaz nereden gelirse gelsin başarılı olamaz.”⁸⁶ âyetindeki (حَيْثُ أَتَى) kelimesi hakkındadır. Abdullah b. Mes’ûd bu kelimeyi aynı manaya gelen (أَيْنَ أَتَى) vechiyle okumuştur.⁸⁷ Dolayısıyla bu kıraat vechine göre âyetin anlamında herhangi bir değişme olmamaktadır.

Hiz. Aişe’nin kıraatine dair örnek de وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ “Biz o hayvanları, onların emrine verdik. Bazılarını binek olarak kullanır, bazılarını da besin olarak yerler.”⁸⁸ âyetindeki (رَكُوبُهُمْ) kelimesidir. Hiz. Aişe bu kelimeyi (رَكُوبُهُمْ) şeklinde müennes (dişil) formuyla okumuştur.⁸⁹ Bu kıraat vechine göre âyetin anlamında herhangi bir değişiklik olmamaktadır.

Bazı dilcilere göre (رَكُوبَةُ) kullanımı hem tekil hem de çoğula yönelik olabilirken (رَكُوب) kullanımı sadece çoğula yöneliktir.⁹⁰

3. Muhtâru’s-Sihâh’ta bilinen yedi veya on kıraat imamlarının isimlerine pek yer verilmemiş ancak nadiren Ebû ‘Amr (öl. 154/771)⁹¹, Hamza (öl. 156/773)⁹² ve Kisâî (öl. 189/805)⁹³ gibi kâriflerin isimleri kıraatleriyle birlikte zikredilmiştir. Örneğin; Ebû ‘Amr كَافَّةً اَدْخُلُوا فِي السِّلْمِ “Ey iman edenler! Hep birlikte barış ve güvenliğe (İslâm’a) girin.”⁹⁴ âyetinde geçen ve (السِّلْمِ) şeklinde sîn harfinin üstünüyle kıraat vechi bulunan⁹⁵ (السِّلْمِ) kelimesini, sîn harfinin esresiyle okumuştur.⁹⁶ İmâm Hamza ise مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ “⁹⁷ âyetinde geçen ve İmâm ‘Âsım (öl. 127/745) kıraatine göre يَخِصِّمُونَ şeklindeki vecihle okunan kelimeyi, (خ) harfinin sükûnuyla okumuştur.⁹⁸ Kisâî de وَمَا الَّذِينَ سَعِدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا “Mesut olanlara gelince, onlar cennette olup orada ebedi kalacaklardır.”⁹⁹ âyetinde geçen (سَعِدُوا) kelimesini imâm ‘Âsım’ın kıraatinde olduğu gibi sîn harfinin ötresiyle okumuştur.¹⁰⁰

⁸⁴ el-Arâf 7/40.

⁸⁵ Râzî, “cml”, 61.

⁸⁶ Tâhâ 20/69.

⁸⁷ Râzî, “hys”, 85.

⁸⁸ Yâsin 36/72.

⁸⁹ Râzî, “rkb”, 127.

⁹⁰ Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nehhâs, *Îrâbü’l-Kur’ân*, thk. Abdülmün’im Halil İbrahim (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1421/2000), 3/274.

⁹¹ Râzî, “esd”, 19, “smr”, 50, “slm”, 153,

⁹² Râzî, “hsm”, 91,

⁹³ Râzî, “s’ad”, 148,

⁹⁴ el-Bakara 2/208.

⁹⁵ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/133; Nehhâs, *Îrâbü’l-Kur’ân*, 1/104-105.

⁹⁶ Râzî, “slm”, 153.

⁹⁷ Yâsin 36/49.

⁹⁸ Nehhâs, *Îrâbü’l-Kur’ân*, 3/268; Râzî, “hsm”, 91

⁹⁹ Hûd 11/108.

¹⁰⁰ Râzî, “s’ad”, 148; Nehhâs, *Îrâbü’l-Kur’ân*, 2/184.

Sonuç

Sözlükler bir dildeki kelimelerin anlamlarının yanı sıra o dilin alfabesi, harf yapısı, kelime ve cümle kuruluşları hakkında bilgi veren temel kaynaklardır. Telif amaçlarına, metotlarına ve hacimlerine bağlı olarak sözlüklerde bazen bir dilin grameri, edebiyatı ve şiiri hakkında ciddi malumatlar yer alır. Arap dili özelinde bakıldığında, bu durum değişmemekle birlikte geçmişten günümüze bu dilde yazılmış birçok sözlükte Kur'ân âyetlerinden istişhâd etme yöntemine de başvurulduğu görülmektedir. Çünkü bu sözlükler, Arap dilini konuşanların kahir ekseriyetinin kutsal kitabı olan Kur'ân'ı temel kriter olarak kabul etmektedir. Böylece sözlük terminolojisinde kullanılan bazı kelime ve kavramların anlamlandırılmasında Kur'ân'ın etkisi kaçınılmaz olmuştur.

Râzî'nin Arap dili alanında kaleme aldığı ve ilim meclislerinde sıklıkla müracaat edilen *Muhtâru's-sihâh* adlı sözlükte de kelimelerin izahı esnasında Arap dili grameri hakkında mühim bilgilere, şiirden ve âyetlerden istişhâda yer verilir. Cevherî'nin *es-Sihâh* isimli eserinden ihtisâr edilerek hazırlanmış olan bu sözlükte, özellikle Kur'ân-ı Kerîm ve nebevî hadisın kavramları başta olmak üzere dinî ilimler alanında her âlimin bilmesi gereken en önemli kavramlar seçilerek açıklanmıştır. Muhtasar bir sözlük yazma niyetiyle gerekli görmediği birçok bilgiyi eserine almayan Râzî, bir taraftan ayıklama yaparken diğer taraftan eksik veya kapalı gördüğü birçok konuda ilave açıklamalar yapmıştır. Örneğin sülâsı babların fiil ve mastarlarıyla ilgili Cevherî'nin eksik bıraktığı kısımları tamamladığını, bilhassa ilgili kelimeleri ya metin içinde harekeleyerek ya da vezinlerini belirterek tespit ettiğini ifade etmiştir.

Muhtâru's-Sihâh'ta kelime yapısına göre isimler, fiiller veya harfler izah edilirken Kur'ân âyetlerine başvurulmuştur. Âyetlerden istişhâd yöntemi kapsamında kıraat referanslarına da başvurulmuş birçok kelimenin anlamları ortaya konulmuş ya da verilen mananın daha fazla vuzuha kavuşması sağlanmıştır. Diğer taraftan çalışma metninde ele alınan örneklerde görüldüğü gibi üzerinde durulan kelimenin ilk etapta sarf, nahiv, lügat ve iştikak yönünden izah edilmesi, bazen de şiirden istişhâdların yapılması sayesinde ilgili kelimenin geçtiği âyetin farklı manaları daha iyi ortaya çıkmış olmaktadır. Netice itibarıyla Kur'ân âyetlerinden istişhâdda bulunulması suretiyle üzerinde durulan kelime daha iyi anlaşılmalıyken sözlüklerde bulunan ekstra bilgiler sayesinde kelimenin geçtiği âyetin farklı manaları da ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında sözlüklerin Kur'ân tefsirine katkı sağladığı ve tefsir ilminin kaynakları arasında değerlendirilebileceği gözlemlenmektedir. Çalışmadan elde edilen bu çıkarımdan hareketle, âyetlerden istişhâd konusuna ağırlık veren Arap dili sözlükleriyle ilgili benzer çalışmaların yapılması, söz konusu sözlüklerin tefsirle bağlantısını, önemini ve bu ilme olan katkısını ortaya koyacaktır.

Makale Türü / Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Değerlendirme / Peer-Review	Çift Taraflı Körlene - En Az İki Dış Hakem / Double anonymized – At Least Two External Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere riayet edildiği ve yararlanılan tüm kaynakların eksiksiz biçimde kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / This study does not require ethical committee approval, as the data were obtained through literature review and published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation of the study, and all referenced works have been duly cited in the bibliography.
Etik Beyan / Ethical Statement	
Benzerlik Taraması / Plagiarism Checks	Evet / Yes – Turnitin / Ithenticate.
Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.
Etik Beyan Adresi / Complaints	suifdergi@gmail.com
Finansman / Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yapay Zekâ Kullanımına Dair Yazar Taahhütnamesi

(Author Declaration on the Use of Artificial Intelligence)

Yazar, yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin şeffaflık, etik uygunluk, orijinallik ve sorumluluk ilkelerine riayet ettiğini beyan etmiş, bu kullanımın etik ilkelere uygun olmasını ve tüm akademik sorumluluğu üstlendiğini taahhüt etmiştir. Nihai düzenlemeler ve akademik uygunluk kontrolleri yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ortaya çıkan metnin tüm sorumluluğu yazara aittir. Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. / The author has declared adherence to the principles of transparency, ethical compliance, originality, and responsibility in the use of artificial intelligence tools. They have affirmed that such usage complies with ethical standards and have undertaken full academic responsibility for it. Final revisions and checks for academic compliance were carried out by the author, who assumes full responsibility for the resulting text. The signed original copy of the document is available in the journal's editorial process files.

Kaynakça/References

- Acat, Yaşar. *Kur'an'ın Gramer Yapısına Oryantalist Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Bağış. Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.
- Acat, Yaşar. *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Eğinli Rahmî Efendi ve el- 'İkdu'n-Nâmî 'ale'l-Câmî Adlı Haşiyesi*. ed. Emin Cengiz. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2018.
- Aslan, Ahmet. "Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (Haziran 1997), 348-357.
- Bağış, Mehmet. *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Uygulamaları-Beydâvî Tefsîri Örnekliğinde-*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2020.
- Beydâvî, Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1418/1997.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 3. Basım. 2018.
- Cemâl el-Hatîb. *Şerhu şevâhidi Muhtâr es-Sihâh*. Suriye/Hıms: Dâru'l-İrşâd, 1430/2009.
- Cengiz, Emin. "İbn Ebî Zemenîn'in (ö: 399/1008) Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz Adlı Eserinde Şiirle İstişhâd Yöntemi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16 (Haziran 2017), 101-116.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh/Tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-'arabye*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir vd. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009.
- Çıtır, Aslan. "Mâverâünnehir'den Anadolu'ya Hikmet Yolculuğu Bağlamında Müfessir Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin Hayatı ve Tefsir İlmindeki Yeri". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 11/4 (Ağustos 2024), 2248-2266.
- Durmuş, İsmail. "İstişhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/396-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Sözlük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Elmalî, Hüseyin. "Râzî Muhammed b. Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/487-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Gül, Ahmet. *Kıraat Ekseninde Anlam Yorum Yansımaları-Kısa Sûreler Özelinde*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü's-Şihâb ale Tefsîri'l-Beydâvî/İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997/1417.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğîb. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Dimeşk; Beyrut: Dâru'l-Kalem; Dâru's-Şâmiyye, 1412/1991.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. haş. el-Yâzıcî vd. 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1993.
- İbnü'l-Cezeri, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yusuf. *en-Neşr fî kirââtî'l-aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba'. 2 Cilt. by.: Dâru'l-Kitâb, ts.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Lügatünâ Üslûb Hayât. "Mu'cemu Muhtâr es-Sihâh". Youtube. Erişim 01 Şubat 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=oi2urq886yI>
- Nehhâs, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed b. İsmail. *İrâbü'l-Kur'ân*. thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.

- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali el-Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kelim et-Tayyib, 1419/1998.
- Mealler. org. "56 - Vâkıa Suresi 2. âyet meali". Erişim 28 Aralık 2024. <https://mealler.org/SureveAyetler.aspx?sured=056&ayet=001>
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Arap Dilinde İlk İstişad". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1989), 369-383.
- Pakdil, Ramazan. *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*. İstanbul: İFAV Yayınları, 11. Basım, 2016.
- Râzî, Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdilkâdir. *Muhtâru's-Sihâh*. thk. Yûsuf Şeyh Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1420/1999.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. ebî Bekr. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*. thk. Mahmûd Feccâl. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1409/1989.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kurân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. b.y: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Ammetü li'l-Kütüb, 1394/1974.
- Tâhir b. Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- Ülker, Şehmus. "İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye ile Çârperdî'nin el-Muğnî fî 'İlmi'n-Nahv Adlı Eserlerinin Mukayesesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (Aralık 2024), 763-779.
- Ülker, Şehmus. "Şerhu İbn 'Akîl'de İstişad Yöntemi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/23 (Aralık 2023), 806-824.
- Yıldırım, Sedat. "Hz. Ebû Hureyre'nin Muhtaru's-sihâh'ta Referans Alınan Rivayetleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi (HDT)*, 21/1 (Haziran 2023), 65-77.
- Yüksek, Muhammed İsa. *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu*. Ankara: DİB Yayınları, 2021. 589-614
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk Murtazâ. *Tâcü'l- 'arûs*. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, tsz.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed ebü'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Kütübü'l-'Arabiyye, 1957/1376.